EK: 9 SICAK NOKTA-DATÇA VE BOZBURUN YARIMADALARI

GENİŞ AÇI
DOĞU KARADENİZ

HIC.COM.TR FİYATI 6 YTL / 6.000.000 TL TEMMUZ 2005

NATIONAL GEOGRAPHIC
TÜRKİYE

kök hücre

BİLİM ÖLÜMSÜZLÜĞÜN SINIRLARINI ZORLUYOR

BÜYÜK ÇİN DONANMASI • AVUSTRALYA'NIN KATİL DENİZANASI
MARS'TAKİ GERÇEKLER SU YÜZÜNE ÇIKIYOR • GÖCEK

KKTC fiyatı 7,50 YTL
112757 51
ISSN 1302-8464
9 771302 846009

KÜLTÜR

G E N İ

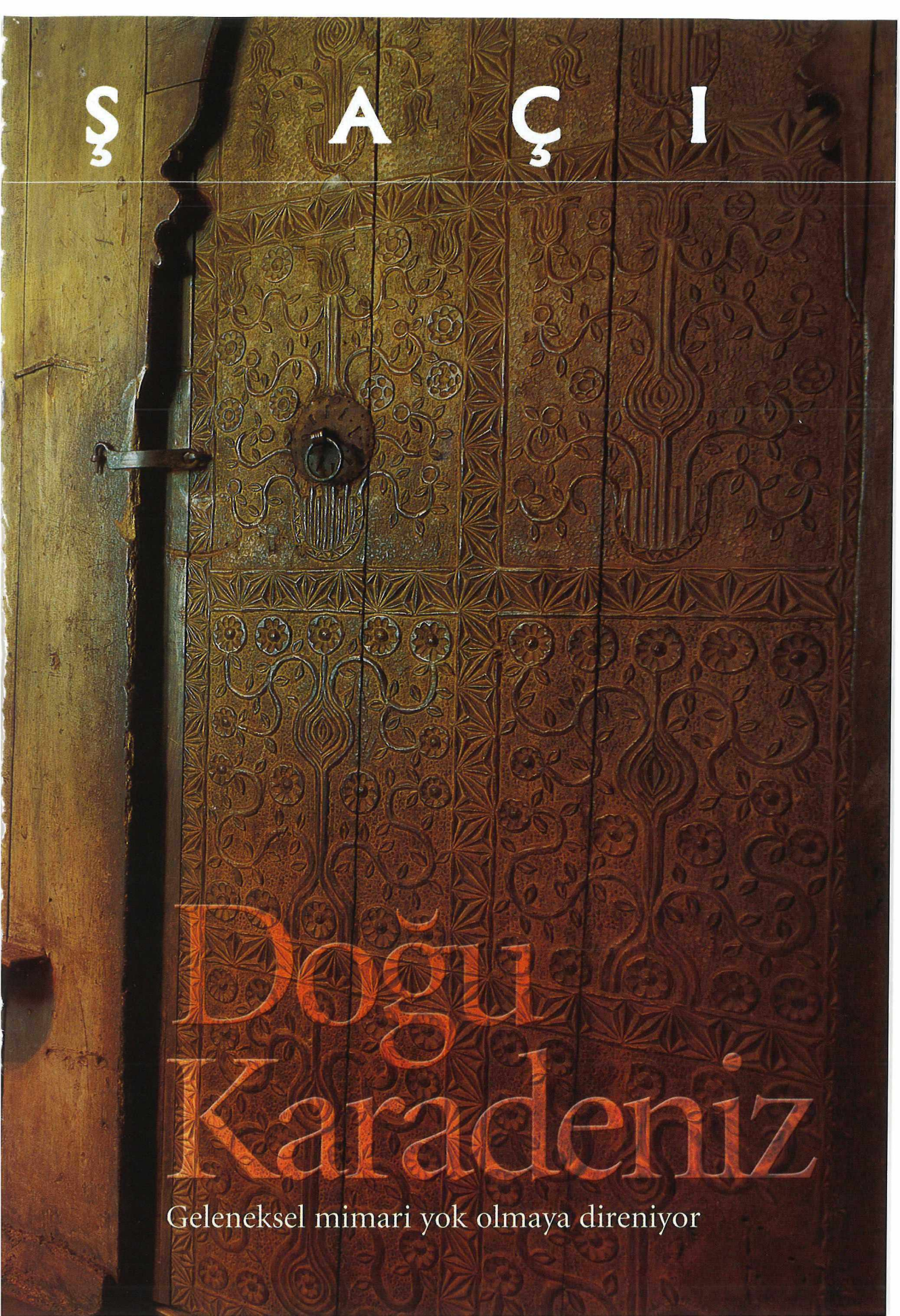

Ş A Ç I

Doğu Karadeniz

Geleneksel mimari yok olmaya direniyor

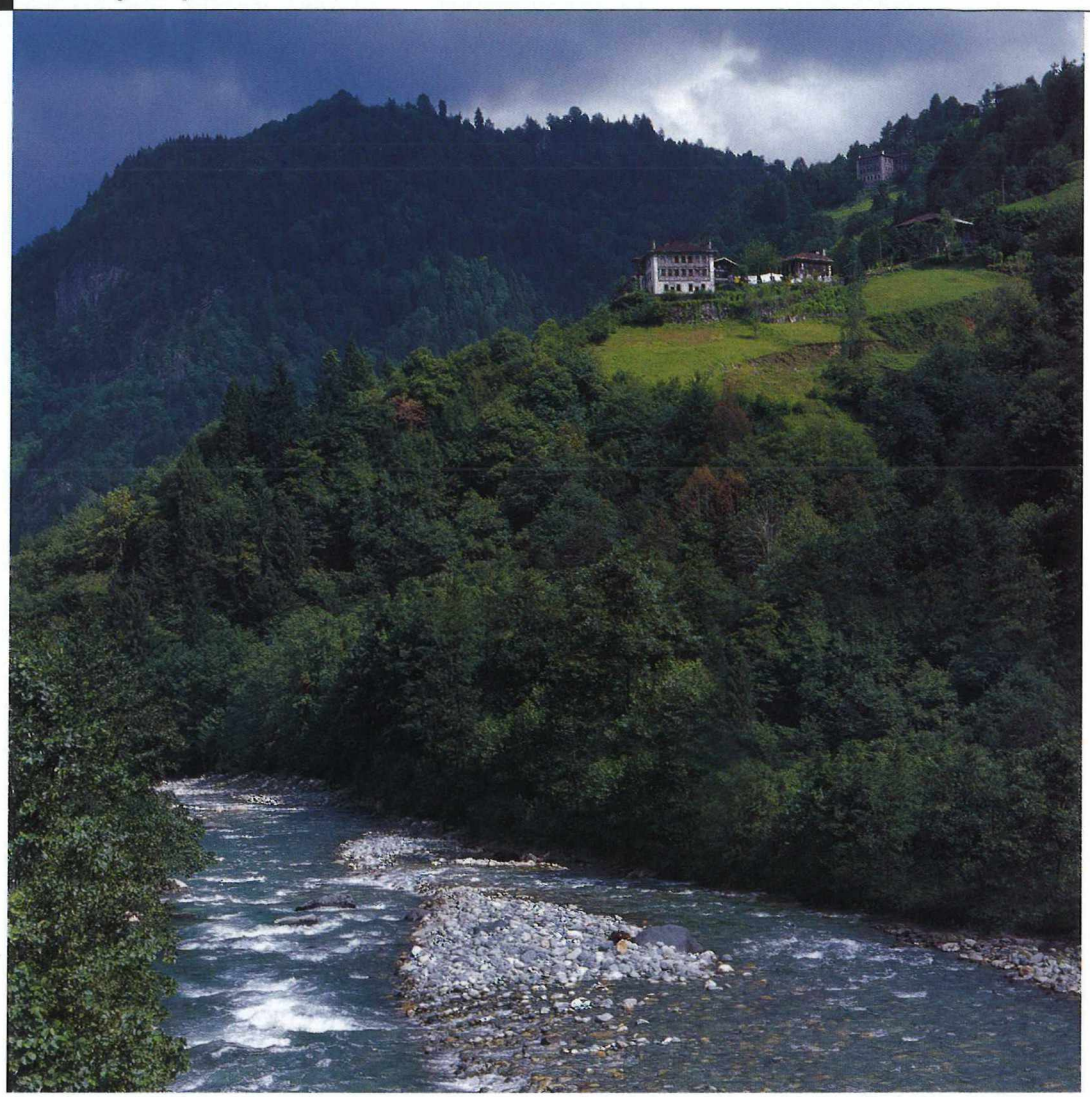

Derleyen: Nazım Alpman Fotoğraflar: Ali Konyalı

Evin erkeği çizmelerini kapının önünde çıkartarak içeri giriyor... Yamaca yaslanmış büyük evin geniş salonuna geçip her zamanki yerine bir göz atıyor. Sonra da geçip oturuyor. Burası Doğu Karadeniz evlerindeki aile reisine ait sedirin bulunduğu pencerenin önüne denk geliyor. Aşhana; bu evlerde günlük yaşamın geçtiği mekân...

Sıralanmış pencerelere paralel, boydan boya uzanan ahşap sedirler büyük evin özelleştirilmiş alanı adeta. Geniş tutulmuş pencereler doğayla birlikte yaşamı da simgeleyen yeşile; çiçeklere, çay tarlalarına, dereye açılıyor. Yöre insanı yaşamını dışarıda geçirmesine karşın evin içindeyken de doğayla bağlarını kesmiyor. Pencerelerin genişliğinin nedeni de bu.

Konutlar, toplumların kültür izlerini yaratan, kozmik ve dini inanışlarını yansıtan bir ayna gibidir. Kültürler arasındaki farklılık konutların kullanım şekillerinde açıkça görülür. Yaşam farklılıkları mekânların hangi etkinliklere ayrıldığına bakılarak saptanabilir. Ayrıca konutların fiziki yapısı ve kullanım alanları toplumların gelişmişlik düzeyini de ortaya koyabilir.

Geleneksel Karadeniz konutları bir dönemin ustalığını ve coşkusunu günümüze taşıyor (önceki sayfalar). Rize Çamlıhemşin'deki Fırtına deresi boyunca sağlı, sollu yamaçlardan bakan büyük konutlar, boyutları kadar, kullanılan malzeme ile de dikkat çekiyor (üstte).

İS 4. yüzyıldan sonra bölgede Hıristiyanlık yayılmaya başladı. Aynı zamanda bu, toplumda Grek dünya görüşünün egemen olması demekti. 5. yüzyılda Laz diye anılan yerel toplumun Bizans'a bağlı hükümdarı Tsatze de Hıristiyanlığı kabul etmişti. Ardından Bizans kralı Iustinianos (528–565) Rize'den Mardin'e uzanan İran'a "dur" demek için bölgede kaleler inşa edecekti.

Selçuklular 1214'te Sinop kalesini aldı. Trabzon'daki Sekiz Direkli Hamam da Selçukluların buradaki kısa süreli kalışlarında yapıldı. Trabzon'da kendisini Pontos Rum İmparatoru ilan eden Aleksios Komnenos ile, 1204–1461 yılları arasında güçlenerek yükselen Rum egemenliği, 1461'de II. Pontos Rum İmparatorluğu'nun Osmanlı'ya bağlanmasıyla sona eriyordu.

Artvin'deki Gürcü kaleleri 1536–1548 tarihleri arasında düşmüş, ancak Gümüşhane–Torul yöresinde Ermeni ve Rum derebeyleri 1600'lere kadar hüküm sürmüştü. Daha sonraları bazı Ermenilerin, İslamiyeti kabul edip dillerini koruyarak, Hemşin, Çamlıhemşin, Of, Torul ve Gümüşhane'de yaşamlarını sürdürdükleri biliniyor.

Rum, Gürcü ve Lazların büyük çoğunluğu zorunlu göçten önce İslamiyeti kabul ederek bölgede kalmayı sürdürdü. 1874'te yapılan genel nüfus sayımında, belediye tutanakları Trabzon Sancağı'nın çok kültürlü etnik yapısını daha net ortaya koyuyordu. Bu saptamada İslamiyeti benimsemiş tüm etnik gruplar "İslam" olarak gösteriliyordu.

Türk üst kimliğini benimsemiş bir alaşımın varlığı nedeniyle

103 yaşındaki Salih Dede'nin çocukları İstanbul'da. Ama o, göçe inat, evini terk etmeyi hiç düşünmüyor (üstte). 20. yüzyılda Karadeniz toprağı ile tanışan çay, yörenin temel geçim kaynağı (altta).

Konut yapımı, doğa koşulları ve tarihi gelişmeler arasında sıkı bağlar var ve Doğu Karadeniz Bölgesi de bu bağların izlerinin açık biçimde görülebildiği en çarpıcı coğrafyalardan biri. Bölgedeki evler, kadının kırsal tarım dışında çalışmadığı dönemlerin izlerini taşıyor.

Karadeniz Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Öğretim Üyesi Prof.Dr. Şengül Öymen Gür, yerleşmiş bir yanlış anlayışa dikkat çekiyor: "Doğu Karadeniz'de kadının baskı altında tutulduğu sıkça vurgulanmasına karşın, evlerin iç düzenlemesinin kadının ailedeki birincil önemini vurgulayacak biçimde yapılmış olduğu görülebiliyor."

Ailedeki en yaşlı kadın evin hâkimi ve görev dağıtıcısı rolünü ustaca sürdürüyor. Erkeklerin evde olmadığı saatlerde, temizlikten konuk kabulüne kadar her şeyde karar verici rolü oynayan kadın, evin düzen ve dekorundan da sorumlu. Bu nedenle geleneksel konutların içi sanıldığı gibi aile reisinin değil, evin "gerçek" reisinin beğeni ve ayrıcalığını yansıtıyor.

Prof. Gür bölgeyi tanımlarken farklılıklara dikkat çekiyor: "Doğu Karadeniz'de kültürü saran doğal çevre hızlı değişir; sarp yamaçlar ile Pontos Akseinos (yabanıl deniz) arasında sıkışmış kıyı bandının bereketine inat yamaçların arkası sarıdır."

Doğu Karadeniz'de her dere aşıldığında peştemalın rengi değişiyor. Renklerle birlikte dil, lehçe ve şive de farklılaşıyor. Ancak bu farklılık bir karmaşadan çok son derece uyumlu, büyük bir orkestrayı andırıyor. Doğu Karadeniz'de yaşayan ulusları sıralayan Ksenophon (İÖ 4. yüzyıl) "Onbinlerin Dönüşü"nde sadece Zigana geçidi ile Ordu, Çarşamba arasında Taokhlar, Khaldaialılar, Heptakometler, Makronlar, Mossynekler, Tibarenleri, Rize'den ötede ise Kolkhisliler'i sayar. 4. yüzyıl kilise tarihçisi Epiphanios da yerli halkla karışmış Greklerin, dili çok kötü kullandığından ve buradaki Grekçe yazıtların dil ve yazım hatalarıyla dolu olduğundan yakınır.

Tarihte iki ayrı Pontos Krallığı var. Birincisi "yabanıl deniz"in batısında, ikincisiyse doğusunda kuruldu. İlk Pontos İÖ 302–63 yılları arasında yaşadı. Mithridates döneminde İÖ 88'lerde sınırları Kafkas'lara kadar büyüdü. Roma'nın başa çıkamadığı Pontos'u alt etmek üzere Iulius Caesar Zile'ye kadar gelmiş ve zaferden sonra da "Veni, Vidi, Vici" (Geldim, Gördüm, Yendim) demişti.

Trabzon Ayasofyası, Rum kent kiliseleri içinde kuşkusuz en görkemlisi. Bugün müze olan yapının doğu girişindeki sütun başlığında çifte kuş kabartması yer alıyor (altta, solda). Doğu Karadeniz'de hemen her geleneksel evde taşa, ahşaba şekil veren yapı ustalarının ve yontucuların hünerleri kendini gösteriyor (altta).

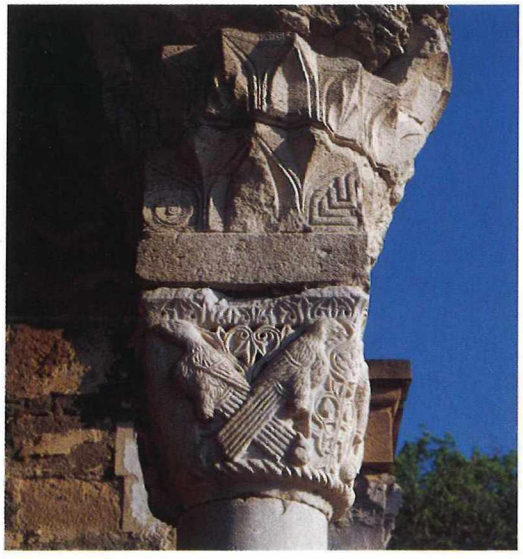

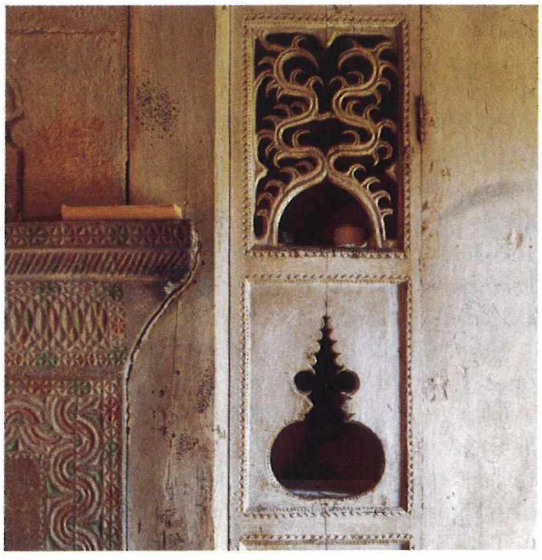

etnik kimliklerin genel nüfus içindeki oranları tam olarak bilinemiyordu. Kamusal alanda herkes Türkçe konuşurken evlerde Lazca, Mergelce, Gürcüce, Rumca, Ermenice olmak üzere en az beş dilin hayat bağları devam ediyordu.

Söz konusu çok kültürlülük, taşıdığı dini inançlar, yeme–içme alışkanlıkları, statü belirtme araçları, tavır ve sözsüz anlatımlar, egemen aile ve akrabalık yapısı olarak homojen bir hal almışsa da alt kültürlerin farklılığı konut kültürüne de yansıtılmıştı. Örneğin, birçok azınlığın birarada yaşamış olduğu Sürmene evleri, kendi içlerinde de farklılık gösteriyor. Akçaabat evleriyse zengin Rumların yaşadığı konutlar olarak karşımıza çıkıyor.

Etnik grupların dağılımlarının farklılaşmaya başladığı yerlerde ev tipi birdenbire değişiyor: Uzungöl beldesinin evleri gerek üretimin, gerekse Rum tercihlerinin farklılığını yansıtıyor; Çağlayan bölgesi evlerinin duvarlarında Lazca sözcükler yankılanıyor; Artvin yayla evleri de Gürcü diline aşina.

Doğu Karadeniz kıyı bandının ev tipleri Tirebolu'nun doğusu ve batısı olarak ikiye ayrılıyor. O dönem kentlerin zenginleri Rum ve Ermeniler arasından çıkıyordu. Altını, gümüşü ve bakırı Ermeniler işliyor, Rumlar taş evler inşa ediyordu. Erken Osmanlı evlerinin günümüze ulaşamamasının nedeni ise ahşap olmaları. Hamsiköy'de hava soğuduğu için evlerin içi daha derinlere doğru korunaklı olarak düzenlenmişti.

Doğu Karadeniz kent kültürü ise Trabzon, Ordu, Giresun ve Samsun illerinde aynılaştırıcı rol oynayarak, egemen bir tipin ortaya çıkmasına neden olmuştu. Zemin katta, bahçeden ulaşılan girişe açılan büyükçe bir sofa bulunuyordu. Tek veya çift yanlı eklenen diğer odalarla birlikte, arkadaki odanın mutfak ve öndekinin konuk odası olarak kullanıldığı bu ev tipinde mutfak üzerinden evin müştemilatına geçildiği de çok sık görülüyor. Bu evlerin ortak özelliklerinden biri de tuvaletlere zemin katta, bahçeden veya taşlıktan ulaşılması.

Bölgenin kıyı bandının doğusunda kırsal konut tipine aşhanalı (dış sofalı) adı veriliyor. Rize–Rus sınırı arasında aşhanalı evlere bir de hayat (iç

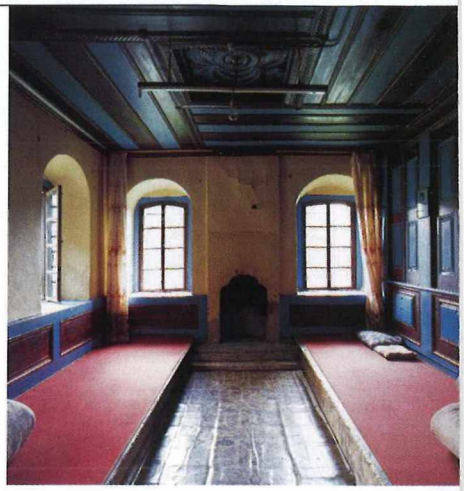

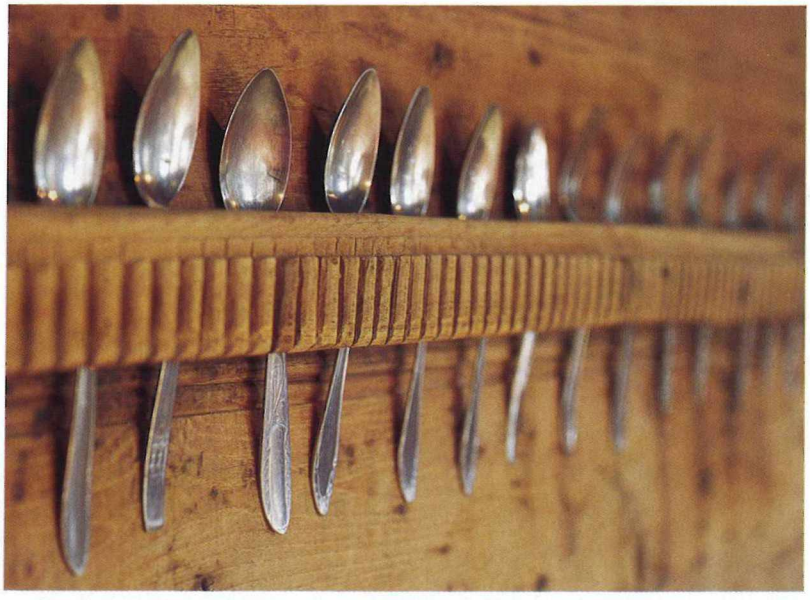

Rize, Çamlıhemşin Mikron Mevkii'ndeki Pelit Ailesi Evi'nin selamlığı konutun diğer odaları gibi insanı ve ışığı içinde buluşturuyor. Bu mekânlarda kullanılan yöre renkleri ise duvarlardan tavana kadar içinde bulunduğu coğrafyanın coşkusunu yansıtıyor (üstte). Aşhane, Karadeniz evinin en özenli ve simgesel unsurlarını barındıran mekânı. Ev ile birlikte tasarlanan bu zarif kaşıklık da, ocak gibi, ailenin birarada olmasının önemine dikkat çekiyor gibi (solda).

sofa) eklemleniyor. Rize–Tirebolu arasında ise daha çok dış sofalı tiplere rastlanıyor. Her iki tipte de sofalar denize bakan aks üzerinde yer alıyorlar.

Dış sofa üzerinde Doğu–Batı yönünde iki giriş yer alıyor. Böylece eve iki ayrı yönden de hızla ulaşmak mümkün oluyor.

Evlerin büyük bölümünde mutfak faaliyetleri bu dış sofada gerçekleşiyordu. Burada kurutulup, ayıklanan fındıklar çatı aralarına taşınıyordu.

Giresun çevresinde ise bu tip evlerin iyice değiştiğini görüyoruz. Tek kat veya iki kat üzerine düzenlenen bu evlerde sofalar daha çok köşelerde yer alır. Ancak daha batıya, Samsun'a doğru gidildikçe sofalı tiplerde azalma saptanır. Konutlar zamanla koridor düzeni esas alınarak oluşturulmuş ve sokaklı tip adı verilen barınaklara dönüşmüş.

Kıyı dağlarının kuzeyinde, denizden yükseldikçe, evlerde çoğu işlevsel farklılıklar göze çarpmaya başlıyor. Soğuk hava koşullarına bir önlem olarak, (dış sofanın işlevsel olmadığı bu bölgelerde) dış sofa küçülerek neredeyse bir antreye dönüşüyor. Oradan ulaşılan orta mekân soğuk kış günlerinde ailenin biraraya geldiği etkinlik alanını oluşturuyor.

Doğu Karadeniz'in eski evlerinde bir ömür geçirmiş olan İsmail Kopuz, burada toplandıkları uzun kış gecelerini şöyle anlatıyor: "Bütün aile sobanın çevresine toplanırdık. İçi çinili büyük bir döküm sobamız vardı. Üzerinde devamlı olarak kaynayan bir çaydanlık bulunuyordu. Çaydanlığın indiği zamanlarda ise çocuklar çizilmiş kestanelerini sobanın üzerine dizme kavgasına girişiyorlardı".

Bölge evlerinin dini inançlarla olan bağlantısı konut ve camilerde aynı şekilde ortaya çıkıyor. Prof. Gür, Müslümanlar için konut, cami ve kentin eşdeğer olduğunu belirtiyor ve "Bu üçünün birbirini kestiği nokta, doğanın İslam'daki örgütleyici özelliği ve önemi-

Karadeniz mutfağında ilk akla gelenler mısır, fındık ve çay. Ürünün depolanması ve korunması havadar seranderler ile çözülüyor (üstte). Sert ve inatçı mizaca sahip yöre kadını ilerlemiş yaşına rağmen doğayla mücadelesini sürdürüyor (altta).

dir" diyor. Gür bu önemi, "Mikrokozmosun kendini makrokozmosa sunduğu yer olan toprak, İslam düşününde gerçek ibadet yeridir. Gerek cami ve gerekse konut doğanın birer uzantılarıdır" şeklinde açıklıyor ve İslam düşüncesi, İslam kültürü ve sanatı konusunda çeşitli eserler veren İranlı yazar S. H. Nasr'dan örnekler veriyor:

"Nasr der ki, Müslüman camide namaz kılarken camiyi doğanın ilke ve düzenlilikleriyle ilişkilendiren içsel bir bağ aracılığıyla doğanın sinesine döner. Belki bu, başka her türlü malzeme kolaylıkla bulunabilecekken yer evinin toprak veya taştan yapılmış olmasını açıklar."

Gür'ün gözlemlerine göre, aile bireyleri arasındaki mahremiyete en güzel örneği gusülhaneler oluşturuyor.

İçi kurşun veya sac kaplı, yüklük dolapları büyüklüğündeki bu bölümler, günümüz modern konutlarında görülen ebeveyn banyosunun o dönemlerde Doğu Karadeniz evlerinde yer alan ilk örnekleri. Gür, yöre konutlarında ev içi ilişkilere yönelik düzenlemelerle ilgili olarak şunları söylüyor: "Hijyenik etkinlikler oda içlerinde çözülerek kullanıcısının denetimi altına alınır ve ebeveyn–çocuk arası mahremiyeti sağlar. 'Közde' ya da 'Gözde' olarak anılan süslü ve bakımlı 'baş oda'lar cinsiyetler ve aile–yabancı arası mahremiyeti sağlayan prestij odalarıdır."

Bu prestij odaları günün belli saatlerinde farklı cinsiyetler tarafından kullanılır. Gündüzleri evin kadınının konuklarını ağırladığı oda, bayram vb. günlerde babanın erkek konuklarını misafir ettiği mekânlar olur. Ancak yöre evlerinde yavaş yavaş bu ayrımların ortadan kalkmakta olduğu gözleniyor.

Geçmişte kırsaldaki evlerin iç sofaları bir tür tampon bölge olup kulis mekânı gibi işlev görüyordu. Aile huzuruna çıkmadan önce kişinin kendine çeki düzen vermesi, bebeğin emzirilmesi, temiz çamaşırın katlanıp ütülenmesi gibi gündelik işler bu tampon bölgede gerçekleşiyordu.

Dış sofalar aile ve komşularını biraraya getiren yarı özel alanlar olarak kabul ediliyordu. Kentlerdeki evlerde ise alt sofalar yaşam alanı olarak kısa sohbetler dışında pek kullanılmıyor; prestij ögeleriyle donanmış geniş ve gösterişli antre kimliğine bürünüyorlar.

Anadolu'nun pek çok yöresinde olduğu gibi Doğu Karadeniz evlerinde de tuvaletler evin dışında bulunuyor. Gür, "Helalar bu yarı kutsal barınakla anlamsal olarak insan bilincinde bir türlü örtüştürülemediği için evlerden uzak tutulur. Kentteki evlerde de girişten uzak yerlerde ve yine sıklıkla bahçelerde yer alırlar" diyor.

Bölgedeki konutların ayrılmaz ek yapıları sadece bununla sınırlı değil. Doğu Karadeniz evlerinin bir de "serander"leri var. Bu yapılar, besinlerin bozulmadan saklanması amacıyla evlerin hemen yanına yapılan, içinde oturulmayan ve yaşanmayan bir mekân özelliği gösteriyor. Seranderlerde tek işlevli, arıtılmış bir mekân düzeneği bulunuyor.

İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Öğretim Üyesi Prof.Dr. Afife Batur seranderlerin, içinde yaşanacak bir yapı özeni gösterilerek inşa edildiğini anlatıyor ve "Bunlar bölgenin mimari açıdan en yaratıcı örnekleri

Dinlenme köşeleri Karadeniz insanının doğa tutkusunun sessiz tanıkları gibi (en üstte). Karadeniz mimarisinin geleneksel motifleri ile dönemin modern çizgileri renkli iç mekânlar oluşturuyor (üstte, ortada). Asma köprüler, yüksek kemerli taş köprülerle yarış içinde (üstte).

olarak gösterilir" diyor. Seranderler Doğu Karadeniz'in soğuk hava depoları olarak kabul ediliyor. Kışlık yiyecekler bozulmadan, çürümeden, aşınmadan bir yıl süresince bu yapılar içinde saklanabiliyor.

"Doğu Karadeniz Bölgesi Nitelikli Konut Araştırması" sonuçlarını değerlendiren Prof. Gür'ün ulaştığı veriler ise dar ve orta gelirli deneklerin yüzde 78'inin, mutfakta yemek yeme eğilimi içinde olduğunu gösteriyor: "Yemek pişirme ve yeme etkinliğinin birarada yapıldığı Doğu Karadeniz Bölgesi kırsal konutlarında bu durum oda sayısının azalmasıyla kendini gösteriyor. Bu evlerde yemek yapmak için bazı ön hazırlıklar konut dışına taşabiliyor. Bazı Osmanlı ve Rum evlerinde bir zamanlar görkemli kitaplıklar ve okuma odalarının mevcut olduğu da biliniyor."

Bölgede yapılan araştırmalar kadın–erkek eşitliği konusunda olumlu tutumların kır ve kente yarı yarıya olacak şekilde dağıldığını gösteriyor. Birden fazla giriş kapısı olan evlerde, ikincisi konuk kabulüne ayrılan kapılar kadın/erkek ayrımına işaret etmiyor. Gür, bunda heterojen etnik yapılanmanın ve kırsal alanlardaki pragmatik din kültürünün etkisinin büyük olduğuna dikkat çekiyor.

Doğu Karadeniz Bölgesi evlerini görüntüleyen fotoğraf sanatçısı Ali Konyalı, çalışmada yer alan 30 kadar yapının çoğunun yıkılmak üzere olduğunu anlatıyor ve "Buradaki terkedilmişlik insana hüzün veriyor" diyor.

Doğu Karadeniz evlerinin günümüzdeki durumu konutla insan arasındaki canlı ilişkinin de somut bir örneği. İstanbul'da yaşayan Cemal Albayrak, Tirebolu'daki dede evini anlatırken, "evler insan gibidir" diyor ve ekliyor: "Bırakıp gidersen, gidip oturmazsan sana küserler. Evin içinde insan olmazsa, evin de canı çıkmış demektir. Biz onları terk ederek canlarını çıkarttık! □

Artvin Yusufeli'ndeki İşhan Kilisesi, yalnızca yolunu bilenlere özel olmak istercesine yüksek bir tepenin üzerinde, yoğun bir yeşil dokunun içinde. Özgün başlıklı büyük sütunların sınırladığı ana mekân bugün köyün çocuklarının oyun alanı.
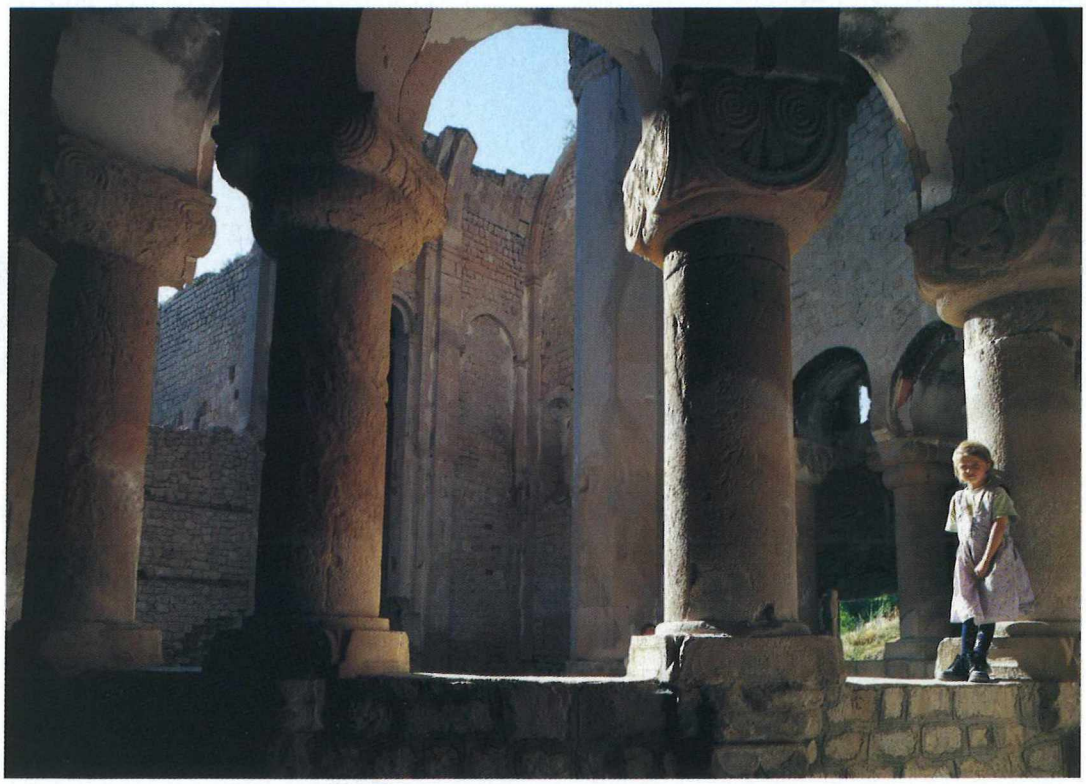
KAYNAK: MİLLİ REASÜRANS T.A.Ş. TARAFINDAN PROF.DR. AFİFE BATUR YÖNETİMİNDE HAZIRLANAN "DOĞU KARADENİZ'DE KIRSAL MİMARİ" KİTABINDAN YARARLANILMIŞTIR.